

ЧАСТИНА ПЕРША

1

— Як ти міг устроїти мені ножа в спину? — нарешті, після кількадечної мовчанки, прошепотіла Марія Вікторівна.

Євген Харлампійович, машинально хапаючись рукою за груди, немов хотів попередити неконтрольоване наростання болю, звів очі на дружину.

— Маріє, ти знаєш, що... — почав було говорити про їхнє майбутнє.

— Я нічого цього не прийму й нічого не хочу знати! — ще ніколи в голосі матері його шістьох дітей не звучало більшої непохитності.

— А що ти хочеш?

— Щоб ти жив зі своєю сім'єю! Щоб вона звідси забралася! — в очах дружини проступали сльози.

— Хто?

— Не вдавай дурника! Хто? Наша небога Юлія! Нехай забірається звідси! Тепер уже знаєш, хто?! — саркастично деталізувала вона.

Розмова заходила в глухий кут.

Він звикся, навіть зрісся з Марією. З нею було так тихо, так спокійно. Але той спокій поволі почав душити його.

Він — батько шістьох дітей. Віднедавна п'ятьох, бо Женічка померла.

Євген Харлампійович заплакав. Причиною розриву з дружиною була її племінниця Юлія. Юлія Миколаївна Седик.

2

Усе починалося, як тонкий вітерець під час спеки. Щось ледь примітне, якесь сердечне хвилювання, що не відпускало через кілька хвилин, як ото бувало з ним, коли задивлявся на якусь вродливу панночку.

Це сердечне хвилювання не містило в собі легкості чи витонченості вітру. Несподіване, сильне, гостре, як фатум. А потім, здавалося б, воно зникає, розчиняється в соромі статечного чоловіка, землевласника, якому не личать такі юнацькі перепади настроїв...

Але фатум не зважав ні на сором, ні на переконання. Він чомусь вирішив поглумитися з Євгена Харлампійовича.

...Звісно, були й глибинні причини, які він помилково сприйняв за фатум. Тепер йому здається, що він ніколи-ніколи не любив своєї Марії. Вона колись йому сподобалася, бо була тихою й говорила українською... Напевно, цього тоді було достатньо... А потім пішли діти... Він працював, а Марія була мамою, дбайливою й чудовою мамою Марією...

Але мами Марії стало недостатньо для його серця.

Його серце (Євген скривився від цієї правди), як серце письменника: чутливе, пристрасне, запальне. Як можна землевласнику й меценату мати таке серце?! Добре, що про це хоч ніхто не знає, бо він таки вмів загнuzдати свій гнів чи лють. А любов (злякався цього слова, уперше злякався!) загнuzдати не може. Та він нікому не скаже про цей чорний пристрій — і ніхто не знатиме. Не панна Юлія йому його поробила? Вона така тендітна ніжна кульбабка...

Це можна пережити, він не хлоп'я й не отрок. Він таки переживе цей потяг до панни Юлі! Але як не називай його потягом, знеціною, принижуй чи применшуй — він не щезає...

...Знову думав про смерть донечки. Може, це йому кара за те, щоб не мав заборонених почуттів до тієї, хто може бути йому старшою дочкою? Тепер померла молодша, померло янголятко...

Але ж він не може контролювати своїх думок. Ніхто не знає

про його кохання до Юлії. Ніхто й не дізнається. Ніхто й ніколи. Нехай ця пристрасть, якою він не може володіти, замкнеться на його душі. Ніхто й не здогадується (а може, і здогадуються, хтозна), що він час до часу поринає у фантазійні марення.

Якщо чесно, йому до нудоти осточортіли переживання, як буде з коштами для «Ради» через десять днів. Просив Леонтовича кілька разів, щоб той зернувся до Смиренка. Але Леонтович усе віднікується, каже, що у вівторок невдобно, у четвер зарано, а в неділю він не може...

3

...Недавно він випадково почув про новий танець. Танець називається танго і поширюється світом з Південної Америки, як жадана пошесть. Там основна роль чоловіка, як і має бути. Адже танець — це маленька проєкція життя. Але не поспішайте! То лише простачкам так здається. У танго чоловік і жінка зливаються воедино. Велика пристрасть робить їх відвертими. Не інакше, як того, хто придумав танго, поцілувала в чоло бабуся Природа. Не інакше, як бабусею Природою при тому поцілунку скеровував сам Творець.

Як би там не було, танго запалює серце. Це вам не холодна ввічливість віденського вальсу, не простолюдінські емоції польки чи мазурки!

Він уже бачив, як танцюють танго на одній вечірці, — і відтоді його не покидає жагуча воля до любові, яка з того бенкету, де він опинився випадково, перестрибнула через весь зал прями-сінько йому до серця!

Не міг нічого вдіяти з собою, уявляючи, як він веде Юлю цими всіма коридорами танго, які можна додумувати самому. Чомусь уявив собі Мадрид. Залізничний вокзал Аточа, зроблений із заліза й цегли, який, певно, утілює індустріальну велич Європи!

На цьому вокзалі, відразу після прибуття потяга, який би привіз його і Юлю з пересадками з Києва, вони б почали танцювати своє Велике Танго, Танго Життя на залізі й цеглі. І цей

танець робить з ним, уже зрілим чоловіком, біля вдвічі молодшої Юлії, диво пересотворення.

Він скидає набридливий тягар своїх років і досвіду. Він готовий ще раз ризикнути, кинутися у вир життя підприємців цієї чужої столиці, щоб знову — завдяки шаленій любові до цієї дівчини — сотворити нове диво! Це буде його особисте щастя, забезпеченість його першої сім'ї й великого осередку українства, яких він утримуватиме фінансово. Він, Євген Чикаленко, дізнавшись, що дорога Юля любить його так само, як він її, ще здатен до сотворення великого дива!

А поки що — танго, танго, танго, незалежно від проживання, у Кононівці чи в Києві, у Перешорах чи Мадриді, Юля і танго, молодість і відродження, новонавернення і щастя!

Юля плавно й ніжно підкорюється йому... Він веде її за собою, пристрасно, упевнено й сильно, адже він любить цю дівчину, як двадцять п'ять літ тому любив її тітку, Марію Садик. Він полюбив удруге, як вічний чоловік, що приходить на цю землю в різних утіленнях. На жаль, від того почуття, двадцятип'ятирічної давнини, не залишилося нічого. Воно розбилося вдрузки, як корабель під час кораблетрощі...

Він шанує матір Марію. Проте неможливо черпати сили життя лише з пошанівку! Треба пристрасі, відчуття бажання робити «Раду», здобувати гроші, не зважати на обмеженість селянства.

А ти, Марку, грай! Ось його кредо, люди! Але для важкої, а часом і смертоносної гри йому потрібно так мало і так багато! Треба, щоб Юля була завжди поруч, як той чоловік і жінка, переплетені в окремому світі танго пристрасною й зреченням, сміливістю та смиренністю...

Танго — єдиний філософський танець світу, де поєдналися радість і печаль!..

4

Вона дивилася на нього чудернацьким і захопленим поглядом. У тім погляді було щось предковичне, далеке від будь-яких

кокетувань і викрутасів. І ця стародавність Юлиних очей, ця незаплямованість вічних повторень колообігу, жіноча простота й водночас мука від потреби ховатися зі своєю любов'ю — усе це разом і щось інше, яке неможливо зрозуміти, тільки відчутти в пульсуванні крові, раптом відгукнулося, перервавши всі загаги, і заговорило, вибравши Євгенів голос:

— Юлю, я давно хотів вам сказати...

Юлині очі, підсвічувані страхом і пристрасстю, підтримували його. Вона вже знала, що скаже Євген Харлампійович.

— Я люблю вас...

— І я вас люблю, Євгене Харлампійовичу...

— Як мужчину? — його очі випромінювали якісь чари, яким дівчина не могла опиратися вже кілька літ.

...Думала, що нікому — до самої смерті! — про це не скаже; сама була переконана, що це божевілля і якась чорна невдячність стосовно тітоньки Марії, — що з того, коли вона бачить Пана, то серце розквітає на кілька днів, від одного його мимобіжного погляду! Вона боїться і Пана, і свого серця, це якась мана, диявольський пристрій, це їй сниться, і вона скоро прокинеться в тому світі, який був завжди: тихе життя на Лубенщині, яке зігрівала лиш заборонена й таємна пристрась до чоловіка її тітки та батька п'ятьох дітей...

— Так, — тихо й коротко відповіла.

Якщо ви подумали, що герой нашого роману лише несказано зрадив цьому короткому слову, то ви помилилися. Звісно, радість теж намагалася випинатися з грудей рахітичним хлоп'ятком, якому ще в сповитку було заборонено думати про інші почуття, крім любові до України й сім'ї. Але це була життєствердна заборона. Бо ти, чоловіче, розвіяв би й розтратив свою енергію на шляху, уготованому тобі долею.

Кохані жінки по шматочку відривали б твоє серце, непомітно відкушували б міліграми твоє печінки й невидимо спивали б міліграми твоєї крові. Були б і такі кохані, що додавали б тобі власної крові та печінки. Або додавали / відбирали, відбирали / додавали — і така гойдалка могла б тривати десятиліттями й століттями, якби ти так довго жив людиною в різних чоловічих перевтіленнях...

Однолюби чимало втрачають з багатоманітності світу. Але й чимало набувають. У них нема ні спустошливої перевтоми донжуанів, ні бридкого кокетування вічних залицяльників, ні психопатичної одержимості казанов. В однолюбів ніколи не буває великого розчарування наприкінці шляху, хибних умовиводів про природу жінки. Більшості казанов і донжуанів так і невтямки, що це не з ними, найціннішими персонами, їхні жінки, біляві, руді, і чорняві, і всіляких кольорів лягали до постелі, а зі своєю вічною потребою щастя й любові.

Адже чоловік ще може вижити без любові, паразитуючи на її заміниках, а жінка — ніколи. Тобто без любові, без сподівань на щастя вона перетворюється на антижіночу істоту (деталі й форми поведінки котрої вже не мають ніякого значення у світі звихнених дзеркал антижіночості). Потреба жінки в любові може сягати крайніх форм — від старечої еротоманії до крайніх форм чернечої аскези.

Але тобі був уготований третій шлях.

5

Часто драгували письменники. Євген брав у шори свою лють, віддаючись роздумам про свої взаємини з ними. Павичі. Дорослі діти. Приміром, Олесь! Лютиться, що замалі гонорари, що не може оплатити мені за векселем. У його листі можна легко прочитати образу. А що в тих листах, які він не відсилав мені! Він один відсилає, а два — під сукно!

Олександр Іванович уже й забув, як просив мене влаштувати його дружину до Києва на вчительську роботу. Я домовився з тим, хто міг цьому посприяти. Але він кілька місяців, якраз тоді, не з'являвся в Києві, і його дружина не з'являлася! Дивовижна безвідповідальність! Як можна допомогти тому, кого нема?!

А тепер він працює на скотобійні, бо в нього ветеринарна освіта й має ж за щось жити. Він не задоволений гонорарами «Ради», хоч я платив йому достатньо багато, цьому українському Надсону,

як його називали. Хоч і тут маємо вторинність, бо над усяким культурним явищем у нас тяжіє російське! Довго ще позбуватися цього...

Олександр Іванович має надто нестабільний настрій, гіпертрофовану чутливість, швидко ображається, мабуть, злопам'ятний, хоч зі мною йому це ні до чого. У нього сім'я невелика, дружина, кажуть, старша на кілька літ і маленький син.

Не кажу вже про Винниченка, якого рятували гонорари. Але ж яке життя він привніс у нашу, ще слабку літературу, яку енергію і пружність! І знову ж таки, почалися важкі історії з жінками, які, усі до одної, закохувалися у Володимира Кириловича, а далі надрив, невротичність, самозамилування. Не так, як у Кандиби, котрий Олесь, не депресивно, а нарцистично, та що мені з їхніх егоїстичних відмінностей?

Потім намішалося все. Я дотепер вважаю, що Винниченко був закroeний на генія. Але багато йому завадило, особливо, думаю, претензії на власні теорії, цілковиту окремішність. Володю, нагадую лише сам собі на вухо, щоб ніхто не чув:

— Мої гонорари вирятували вас за кордоном. Я часто не погоджувався з вашими концепціями, які й дотепер здаються мені небіжчиками, що смокчуть власні пальці! Вони, може, і милі для когось, а мені нагадують лише добре завуальований від широкої публіки ваш страх смерті, що зростає з кожним роком! Можливо, я занадто люблю вас, свого друга, яких у мене небагато, тому й прискіпливий... Адже, Володю, ви маєте й такі цінні людські риси, які рідко зустрінеш. Невідбулий геній, що ще тут сказати...

А ще Черкасенко, Коцюбинський, третій, десятий... Їх немало, більшість, як на мене, — слабкі письменники (тим-то я особливо ціную Олесья, Винниченка, Коцюбинського), але тепер інших у нас нема.

Може, Коцюбинський — і наш найкращий письменник, як багато хто думає, зокрема, Леонтович. Це справа смаку. Але він буває такий рівний з усіма, такий «сахаринний», аж до улесливості, приміром, зі мною, що це відштовхує. Іноді мені хочеться, щоб Коцюбинський почав лаятися і крити матом, що цілком може собі дозволити Винниченко. Але ні! Він з усіма рівний, такий дипломатичний. А я відчуваю за його манерою публічної

поведінки якусь велику фальш або велику загадку душі. Б'юся об заклад, що наодинці з собою або найближчими людьми, якщо вони в нього є, з Михайла Михайловича спадає та мішура й видно його, певно, чимось дуже перемучене нервовоє лице...

Мені називають ще найталановитішим Грінченка, але я шаную його загальну працю і стримано ставлюся до його слабеньких романів. Окрім того, у Бориса Дмитровича, як на мене, просто таки нестерпно авторитарна манера поведінки... Подейкували нещодавно й про Тесленка (то якийсь молодий селянин, я ще не читав його оповіданнячок, кажуть, самородок), але він відмовився від допомоги, коли жив у Києві, повернувся на село, потім його арештували...

Словом, слід працювати з тими, котрі є, і платити їм. Але не заохочувати цілком безталанних до літературної штуки.

6

Можливо, якби ти, Євгене Чикаленку, не розпочав своє самостійне життя вірністю мові, якою розмовляв з дитинства, усе б склалося по-іншому. Ти розпочав вірністю лише зі звичайного нерозуміння, чому насміхаються з твоєї мови, намагаючись усіляко принизити її. Можливо, якби ти усвідомив, що чекає тебе попереду, ти б послухав свого брата.

Бо сталося так:

— Паслушай, умоляю тебе! Не тараторь на мужицком, мене очень стыдно!

— А то чому? — несподівано зблід Євген.

— Патаму, што ти муму! Лучче уже гаварі па-французскі!

— Я не вмію...

— Как умеешь, так і гаварі! Если ещѐ раз услышу мужицкое наречье, скажу, што не знаю тебя, клянусь! — з також зблідлого лица старшого брата легко зчитувалася фанатична рішучість.

А могло б трапитися інакше:

— Паслушай, умоляю тебе! Не тараторь на мужицком, мене очень стыдно!

На обличчі молодшого брата відображався двобій між двома правдами.

— Да што ти ещю думаєшь! Не будет тебе здесь жизни с каровым языком! Плохо начинаешь! — шипів Іван.

На Євгена дивилися десятки пар очей. Вони були згідні зі старшим братом.

Але якийсь сором, глибший за багатоокий презирливий погляд, не давав ні поворухнутися, ні кивнути головою на знак згоди.

— А! О-о-о! Мужик-гадюка! Село-свинюка! — зневажливий лемент таки пересилив двобій:

— Хорошо! — ледве проговорив, звертаючись до старшого брата.

— Што іменно? — кричав брат, соромлячись Євгена. — Забудешь мужицкое наречье?

— Да! — прошепотів Євген. А потім, утверджуючись у новій ролі додав: — Непременно-с!

7

Рідна земля вже не могла додавати сили. Вона зникала за горизонтом, разом із перешорськими полями, кононівським простором, «Радою», дітьми, важкими суперечками і бідканнями.

У Євгеновій голові вихором, без будь-якого хронологічного порядку, проносилися уламки спогадів.

...Ось мама відїжджає від батька:

— Куди ти, мамо? — питає Євгенко, як згусточок болю...

...Ось хлопчики в його першу ніч в одеському пансіоні обступили колом і глумляться:

— Крестьянин в Адессе! Хо-хо! Ху-ху!

— Он будет спать под краватью! Он подумает, што нада краватью укриватса!

Брат Іван також шепче до його вуха щось зрадницьке, ненависне...

...Ось Юля, зарум'яніла, немов вогник посеред пустелі, вимовляє одні з найважливіших слів його життя:

— Я ...я теж вас люблю... Я відмовляла тим, хто залицявся до мене... ні на що не сподіваючись...

— ...Моє серце, да не квілюйтеся так! — закликав Леонід Жебуньов, як завжди, перекручуючи вимову й водночас дуже соромлячись цього.

— Дорогий Євгене Харлампійовичу! Такий смуток мене чогось огорнув, а працювати треба, — тихо повідомив Петро Стебницький, якого й прозивали Смутком.

— Я оце не люблю, страх не люблю писанину Винниченка! Наш геній — Коцюбинський! — роздратовано полемізує Володимир Леонтович.

— Багато патякать не буду, ось одразу 10 000 карбованців на «Раду»! — тихо й заклопотано докидає репліку Василь Симиренко. На них чотирьох і трималася перша загальнонаціональна газета...

«Назавжди, назавжди» — стукотіли колеса потяга, стаючи безсердечним катом, який рівномірним стукотом винищує будь-яку ніжність, сподівання й навіть рештки любові.

Чужі поля й небеса дихали хазяйновитою приземленістю, тотальною байдужістю й відстороненістю.

8

Галичина. Львів. 1919 рік. Просто на вулиці стояла жінка середніх років і співала. Її голос був чарівливим, можливо, з нотками колишнього професійного співу. З іншого боку, кожне слово у виконанні цього магнетичного голосу, що несподівано пробуджував поховане в глибинах серця сподівання на щастя, дихало безнадією, повним зреченням, але без театральності. Здавалося, ця співачка зараз помре.

*...Море сльоз я з тобою пролила,
море горя і море розлуки!..*

Трагічний жіночий голос кожне слово цієї пісні перетворював на додаткові смислові згустки, що оплакували минуле, безповоротно утрачене, оплакували змарноване кохання й жагу любові.

Раптом вона засміялася. Сміх був тріскучим. Але це не був сміх божевільної. Можливо, це була остання соломинка, останній захист, який утримував цю незнайомку від того, щоб увечері наїстися якихось пігулок або вижбурнути себе з висоти головою вниз, щоб у ту ж секунду шалено захотіти жити й відродитися.

*...Се не та сирота, що без мами блука,
не голодний жебрак, моя зірко...*

У цій жінці було щось таке, що не накладалося на жодну матрицю, на будь-які базові усталені поняття. Цієї жінки ніхто не знав. Може, це привид прибув на короткий час до Львова, щоб словами пісні, де приховано так багато різних почуттів, нагадати тобі, Євгене, що треба було залишатися вдома? Але він не міг залишитися.

Його України нема. Вона осквернена серпом і молотом. Серпом її покалічено, а молотом прибито її душу.

*...Се розпука моя, невтишила тоска,
се любов моя плаче так гірко...*

Пісня відбирала надію.

Ти це не знаєш, Євгене, що вже ніколи не побачиш української землі.

Марія Чикаленко, у дівочтві Садик, помирала.

Уже почали забуватися її щасливі молоді роки, коли в Харкові вона познайомилася з Ним. Він тоді ще не був Паном. Ще не був великим і незвичним землевласником. Ще не був нещасливим зрадником її та їхніх дітей.

А потім... У 1909 році її світ був дощенту знищений дочкою її рідного брата. Чоловік покинув Марію та спільних дітей і пішов до її небоги. Марія була неготовою до такого повороту долі. Він був тим страшнішим, що її чоловік не претендував на спільно нажите добро, не мав претензій і мучився сам.

...Від цього було ще важче. Значить, він ніколи її не любив... Значить, спершу був природний, такий ординарний, інтерес парубка до дівчини і статевий гін. І це, звісно, їхні спільні національні інстинкти. Вона була його одностудницею і соратницею. Але ніколи не була коханою! Незважаючи на шестеро дітей, на її лагідну вдачу, на все-все...

Марія вже не могла плакати. Уже нема ні її розлучниці, ні Євгена. Коли дізналася, що він помер, стало так боляче! Марія ніколи не могла подумати, що їй може бути боляче після двадцяти літ їхньої розлуки назавше.

Вона... вона завжди любила чоловіка... Але не вміла так чуло це просюсюкати, так хитромудро закотити очі, як ота триклята розлучниця...

Опісля його смерті боліло й не відпускало. Про тата почали забувати Левко та Іван, Ганна та Вікторія. Бідний Петрусь уже в могилі, замордований червоними іродами...

Про нього в цьому пекельному Києві, з повсюдно розвішаним червоним шматтям і російською мовою, не згадував ніхто. Невже їхня офіра, їхнє життя не мали цінності для українства?!.. Така страшна поразка, певно, уже навіки, до скону всього, що було їм дорогим...

Але останній рік голова вже була порожньою, руки — скіп-

ками, ноги — мотузочками. Ніби якась стара бабенція насильно влізла в молоде витончене тіло дівчини Марії Садик, що колись так радісно вмiла щебетати зі своїм коханим Євгенцем!..

Нема нікого й нічого... Пустка востаннє лякала бабусю Марію, водночас заспокоюючи, що, можливо, там, де херувими й серафими, за межею відчаю, де нема смерті, вона побачить його, найріднішого чоловіка... і очищені в купальних водах, відновлені вогнем переродження, вони знову колись зійдуться вдвох для любові, для щастя славної сім'ї...

Якось, після Євгенової смерті, про яку вона час до часу забувала, упадаючи в незв'язні спогади про дівоцтво й раннє материнство, Марії привидівся Євген, у чорному костюмі, з чи то суворим, чи то трагічним лицем.

Вона знетямилася й закричала, закричала так сильно, так болісно, що, здається, той крик пролунав над цілим Києвом, оскверненим совітськими символами.

— Женічка! Ходи до мене! Де ж ти був так довго?

Скорботне лице на тілі в чорному костюмі чомусь мовчало, дивлячись повз Марію.

— Женю! — страшно й охрипло кричала вона, — я все тобі прощаю! Все-все!

Відречене лице в чорному костюмі не раділо від полегшення свого багаторічного тягара.

— Усе прощаю! Я дотепер люблю тебе, Женічко! — з криком видувувала найсокровенніше.

Лице в дорогому чорному костюмі дихало потойбіччям.

Бабуся Марія знову дивом відчула себе жінкою. Вона кинулася виціловувати дороге лице свого вічного чоловіка. Їй здавалося, що зараз усе налагодиться, усе буде як колись у їхній славній родині — і заграє весела музика, яка бореться зі смертю!

Але дороге Євгенове обличчя невблаганно відпливало кудись униз, забране чорними водами...

Марія ще раз закричала від розпачу й закам'яніла навіки.

У Києві, у злопам'ятливому торжестві, шкірив свої рідкі демонські зуби страшний і безнадійний 1933 рік.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Птахи захлиналися співом. Літо перемагало весну.

Як Євгенко любить цей степ! Він такий неозорий, як весь світ. У балках тут живе й процвітає ціле звірине царство. Вони мають свої підземні печери. Принаймні прориті ходи борсуків чи тхорів, а подекуди й вовчі, хлопчикові здавалися таємничими царствами.

Хитросплетені лисячі ходи були на горбах, де лисичці-сестричці одразу було видно наближення, приміром, вовчої небезпеки. Зате товстелезні змії, котрі називалися полозами, викликали захоплення, змішане зі страхом або огидою. Недавно він бачив такого полоза, як пів хури! На щастя, полоз не може ні бігти, ні летіти.

Степове пташине царство, з його різноголосими хорами, соло чи симфоніями, будило в хлопчиковому сердечку блаженство.

Було жаль сторожких дрохв, які нерідко ставали мисливською здобиччю. Дрохва вміє літати, але частіше пересувається землею. Великі й обережні, вони подібні до обважнілих домашніх індиків лише ззовні. Під зиму в них часто обмерзали крила... Люди вбивали їх палицями! Убивали і їли. Селянські розправи над беззахисними дрохвами хлопчикові запам'яталися назавше. Пізніше вони будуть снитися, стаючи якимось символом протидії вродженій обережності, яка, коли приходив час, не рятувала дрохв від смерті...

Натомість спів жайворонка, недосяжного в небесному склепінні або на землі, будив радісні передчуття й надії.

— Тр-рр-тт-рр! — коли було сонячно, його пісні можна було слухати весь день, задивившись у небесну синь, що не мала ні початку, ні кінця, обіцяючи дитині таку свободу, яку не міг пообіцяти більше ніхто.

2

А як добре осідлати здоровенного кабанця й покататися верхи! Він несеться кудись, Євгенко заплющує очі, невідомо, із захвату чи переляку, і летить до інших світів, доки казка не закінчується тим, що товстелезний кабан скине його з себе.

— Івашко! — уже викрикує з осідланого коня.

— Женько! — триває коротка перекличка, яка засвідчує готовність братів до гладіаторського герцю в їхніх Перешорах.

Вони силкуються стягнути один одного за чуби з коней. Нарешті Іван падає.

— Слабосиле мотовило, нема сили, нема сили! — викрикує на ходу складеними віршиками Євген, дражнячись зі старшим братом.

Його кінь обережно переступає через малого вершника. Любить його своєю кінською любов'ю, хоча міг би й ударити копитом. А удар кінським копитом може мати несподівані наслідки.

Зрештою, Євгенко таки злетів одного разу з коня, вивихнувши руку. Було роботи для старого й майже сліпого костоправа, що знав мову рук і тіл краще за сигнали власних зрадливих очей.

Також і лякали, і приваблювали вовки, з їхніми інстинктивними звірячими законами. На людей вони нападали зрідка, хіба якийсь скажений вовк (той міг і горлянку будь-кому прокусити, і таке зрідка бувало).

Найчастіше вовки розривали овець, а пришелепкуваті барани навіть не чинили їм жодного опору. Бо коли коні ночами паслися в степу, то вони захищали лошат від вовчих нападів. Між кіньми й вовками незрідка відбувалися справжні нічні бої. Коні збивалися в коло, брали усередину лошат, відбиваючись задами. Але найчастіше вовкам таки вдавалося заїсти лоша, а то й коня.

Дуже подобалася хлопчикам, та й їхній наймолодшій сестрі Галі, весільна пора, що наступала після молотьби.

Їхній батько був, як казали, паном. Тож на поклін до пана Харлампія зі скрипкою та бубном (Євгенкові був неприємний

звук кларнета, такий пискливий, істеричний і якийсь начебто несправжній) ішли селяни, запрошуючи, коли приходила пора весіль. Харлампій, колишній суддя, всідався на ганку, покурюючи люльку з довжелезним черешневим цибухом.

Його дружина фактично пішла від нього. Разом вони могли жити хіба в час молодості, коли ще всі суперечки й незгоди поборювало плотське бажання. «А тепер трьох дітей, — подумав Харлампій, — Олена кинула, бо ніколи не любила село, селян, степ і зоряні прогулянки над головою під управою Місяця».

Ніби й не було істотних причин. Але в них не стало сили далі бути разом. Спільна порожнеча подружжя ставала сильнішою за потреби любові трьох маленьких спадкоємців.

Харлампій дивився, як парубки танцюють старовинний го-пак, який поволі заступала московська «камарінская». Але батько чомусь не терпів польку, що поволі входила в моду. Він зупиняв танець, махаючи руками, мов двома зраненими крилами, і потім довго думаючи щось своє...

А гості поволі розходилися із панського двору.

3

1870. Осінь і Одеса. Батько віддає Євгенка до пансіону. Старший брат Івашко вже вчився в цьому закладі, який ставав основою для майбутньої гімназії чи кадетського корпусу.

Батько попрощався з синами й поїхав до готелю. Він любив подовгу й меланхолійно курити люльку, любив спокій. Пізніше Євген припускав, що конфлікт батька і матері можна називати несумісними характерами. Малосумісними уявленнями про стиль і мету життя.

Але старший брат одразу проявив власну малосумісність з Євгенком:

— Паслушай, умоляю тебе! Не тараторь на мужицком, мне очень стыдно!

— А то чому? — несподівано зблід Євген.

— Патаму, што ти муму! Лучче уже гаварі па-французскі!

— Я не вмію...

— Как умеешь, так і гаварі! Ёслі ещю раз услишу мужицкое наречье, скажу, что не знаю тебя, клянусь! — з також зблідлага лица старшого брата легко зчитувалася фанатична рiшучiсть.

Першої ж ночі вийшов мовний конфуз. Величезна спальня для учнів пансіону, яку називали дортуар, занепокоїла Євгена, бо він не знав, де його ліжко. Силкувався згадати французьку, але усе позабував. Тоді він випалив:

— Дядьку, а де мені спати?

Наглядач насправді не розумів, що хоче сказати переляканий зблідлий хлопчина.

Навколо Євгена ні з сього, ні з того почало творитися щось несусвітне, із традиційною дитячою жорстокістю:

— Крестьянин в Адессе! Какая радость! — заходився сміхом трошки старший хлопець.

— Человек-змія! — крикнув, як пізніше вияснилося, син якогось польського вельможі.

— Будешь спать на енттой штуке! — показав наглядач круглу масивну грубу для опалення.

— Ха-ха! Ху-ху! Хі-хі! — заходилися реготом звичайні хлопчачки.

Коли брат Іван дізнався, чого Євген плаче, він почав шепотіти йому до вуха, переповнений якоюсь патологічною неприязню, ніби за межами їхнього родинного маєтку в Перешорах брат перетворився на якогось демона:

— Ніколи так більше не роби... забудь цю говірку... Є московська мова, якщо не знаєш ще добре хранцузької... Ніколи, чуеш, бо відречуся від тебе!!! — уривчасті Іванові фрази дихали новою недоброю фанатичною вірою, незрозумілою для Євгена.

Нарешті принесли ще одне ліжко.

— Будешь спать на енттой штуке! — знову проказав наглядач, цього разу без гумору. Він зрозумів, що щось пішло не так.

— Для чєво мужику кравать? — кілька російськомовних ровесників не могли зупинитися, немов прорвалася якась загата.

— Он будет спать под краватью! Он подумает, што нада краватью уквиватса!

— Ха-ха! Ху-ху! Хі-хі! — ще раз витримав цунамі презирства.

«Звідки у них стільки наслідок до нашої мови? Чому? Хіба вона чимось гірша? — уже вночі, майже без сну, думав хлопчик. — Що це все означає? Чому це так?»

По його щоках рясно котилися сльози.

Цієї ночі розпочав друге, значно довше, власне народження майбутній першопроходець Євген Чикаленко.

4

Батько хворів. У нього була водянка. Він склав заповіт, згідно з яким, усе право на своє майно передав неодруженому братові, а після його смерті — усім трьом дітям, у рівних частинах. Мати трьох дітей не отримувала нічого. Образа Харлампія Чикаленка на свою дружину була велетенською й непорушною.

У 1871 році батько помер. Євген Чикаленко пізніше писати-ме: *«Мушу сказати, що смерть і похорон батька не зробили на мене ніякого вражіння, я, мабуть, і не плакав, бо батька мало знав, мало з ним бував, хіба тільки тоді, як він, по скаргах тітки, бив мене цибухом, витрусивши люльку об закаблук».*

Після батькового похорону в Перешорах батьків брат і Євгенова мати починають постійні сварки навколо заповіту. Хлопчик захищає то дядька, то матір, нарешті відчувши психічну перевтому. Безсумнівним залишається факт, що десятирічний хлопець фактично, як би це не звучало парадоксально, вдалося не отримав ні батьківської, ні материнської любові. Можливо, тому майбутня діяльність найбільшого українського мецената буде, разом з іншими чинниками, формою вічного підсвідомого пошуку любові і визнання...

Батьків характер, його потреби й болі хлопчик не встиг збагнути, і, звісно, це не його провина, бо не можна повернути назад русла річок і син не може перебирати на себе батьківську роль, особливо в юному та молодому віці.

Дядько Петро Чикаленко — людина по-своєму непересічна, але, будучи, попри відносний достаток, самотнім, налягав на міцне спиртне. Дядькова стихійна прив'язаність гнітила малого Євгена: *«Узагалі він мене ревнував до всіх і намагався раз у раз держати коло себе. Але оця дядькова любов гнітила мене»*.

Проминуло три роки навчання в пансіоні. Євген ні з ким більше не заводив розмов навколо мови. Навчився говорити по-французьки і по-російськи. Але не переломився, як його старший брат Іван, що, утім, завжди хотів ламатися на догоду ситуації. Прізвище Чикаленко не рятувало без його наповнення.

Лекції історика Леоніда Смоленського про українське минуле, його ораторський хист і виразне, неприховане українолюбство, попри те, що цей харизматичний учитель заледве говорив українською в усній мові, вражали Євгена. Він уже був старшим учнем, далеким від того нажаханого хлопчика, що боявся спати на грубі. Музикант Ніщинський грав на роялі. Раптом Смоленський, котрий читав лекції про Україну російською, затягнув:

*А вже літ аж двісті, як козак в неволі,
Понад Дніпром ходить, викликає долі...*

Потрясіння береться часто невідь-звідки, а тут — і козак, і Дніпро як символ святої ріки, що може очистити скверну своїми чудодійними водами. Україна починала пробуджуватися, спершу воскресаючи в головах кількох найталановитіших зросійщених українців.

Царська імперія потроху заспокоїлася, вважаючи, що Малоросія не несе вже ніякої загрози, ці всі нащадки козацьких старшин, що поотримували землі за лояльність, ці всі пузаті довговусі дядьки з нахилом до методичного побутового пияцтва — ці *«славних прадідів великих правнуки погані»* вже розчинилися в російському морі, хоч і проживали на території, де все, мовляв, *«обильем дышет»*.

Але в Харкові з'явився Квітка, альманах «Молодик», пізніше «Основа», появилася Шевченко і Куліш, і такі як Смоленський почали інстинктивно пробуджуватися, запалюючи собі подібних

молодших. Малоросійськими землями почала ширитися Україна, спершу у вигляді іскри, неопалимої купини, яка котилася колись вільними землями й обпікала, будила від сну, запалювала на все життя.

Це вона запалила хлопчика, який слухав пісню й раптом відчув, що *«Смоленський, цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекривлювали: мовою, якої я почав соромитися, хоч у душі любив, бо нею я почав говорити... Щось підкотилося мені під горло і раптом я розплакався, голосно схлипуючи»*.

Учитель історії Леонід Смоленський, замість батька чи дядька, підхопив до своїх рук іскру, що незримо ширилася Малоросією, і вкинув її в самісіньке Євгенове серце...

5

У вересні 1875 року дядько везе Євгенка до Єлисаветградського реального училища. Атмосфера навчання, як і скрізь по офіційних школах із двоголовим орлом, була російською. Тут він познайомиться з братами Тобілевичами та їхньою сестрою Марією.

Родина Тобілевичів стала близькою Чикаленкові на все життя. Такі доленосні зустрічі відбуваються в нашому юному віці часто. Тоді ми ще не усвідомлюємо того зіркового спалаху поміж щоденним копошінням у вічному людському мурашнику. Тоді ми ще не розуміємо, чому тих чи інших близьких людей посилає нам доля, щоб трохи улагіднити безконечно байдуже сяйво космічного холоду, що одна тепла дружня рука може обігріти нам у майбутньому більше, ніж мільйони інших рук, яким суджено обігрівати смертоносний холод космосу іншим спраглим і самотнім серцям...

Харизматичний Микола Садовський; поміркований, з широким світоглядом, Іван Карпенко-Карий; щирий і азартний Панаас Саксаганський — усі вони, що сховалися під різними псевдонімами, були дітьми дворянина з українським духом Карпа

Тобілевича. Такі, на жаль, малочисельні, але з вродженою вірністю крові й пам'яті, шляхетні роди й рятували Україну від темряви денаціоналізації та забуття власних коренів, що огорнули рідний край після ліквідації Катериною Запорозької Січі, який обростав отруйним мохом малоросійського зречення, вірнопідданості й рабоугодництва...

Як зауважить пізніше у спогадах Євген Чикаленко, у Єлисаветградській училищі *«найменше говорили українською мовою й найменше цікавились українським рухом селянські хлопці... вони одні соромилися рідної мови й не признавались до неї, за рідкісними виїмками»*.

Не було можливості кудись утекти від загальноросійської атмосфери. Вона впливала на багато юних українських умів. «Что делать?» Чернишевського з його Рахметовим так вплинуло на юного Євгена, що він певний час спить на голих дошках. Він роздасть свою частину маєтку селянам! Він буде жити серед них як рівний! Але працювати, як Рахметов, він усе ж хоче в Україні.

Зближення з родиною Тобілевичів триває. Євген покидає житло попередньої власниці, пані Тіссо, оселившись в Івана, що працює поліцейським урядовцем. Про нього ходять легенди, бо Іван Тобілевич не бере хабарів. Часто в суботу в його помешканні збиралися єлисаветградські українці.

Там Євген уперше побачив Марка Кропивницького, якого завжди сприймав як талановиту людину зі складним, навдивовижу еґоцентричним, характером. Його друзями на все життя стали три брати Тобілевичі.

З Іваном (Карпенком-Карим) він приятелюватиме аж до його смерті.

Панас (Саксаганський) буде полювати в угіддях Чикаленка, доки буде така найменша можливість.

Микола (Садовський) буде разом з ним навіть на еміґрації, щоправда, останні роки доживе в радянській Україні, як і Марія Заньковецька. Чикаленко буде назавжди зачарований його неоднозначною людською привабливістю, яку ще називають харизмою.

Він бачив усі перипетії навколо *театру корифеїв*, їхні сходження і розходження в різних конфігураціях, де був спершу і Михайло Старицький, і Марко Кропивницький, а потім усе по-дрібнилося, але не розпалося; бачив великий талант Марії Заньковецької і його присмерк, але якось прохолодно ставився до її любовної історії з Садовським, бачив їхню коротку славу і віроломство всередині трупи, зіткане із заздрощів і людських амбіцій. Але його юнацькі враження від елісаветградської зустрічі з Тобілевичами було таким сильним, що своєю енергетичною відданістю протривало довжиною кількох людських життів...

6

У його родині розпочався парад молодих смертей. Трошки раніше помер старший брат Іван.

Євгенова двоюрідна сестра Настя померла від нервового потрясіння. Вона отримала в спадок від батька 200 десятин. Полюбила хлопця й повінчалася з ним. Виявилося, що її чоловік вже має жінку й, вінчаючись, не сказав про це нічого. За двоєженство його заслали в Сибір. Настя його любила... Земля їхала з-під її ніг... Відчуття непоправної втрати, неочікуваної катастрофи, Великого Безчестя буквально звалило молоду жінку з ніг упродовж місяця. Невдовзі, не розуміючи, як боротися з катастрофою в її житті, що протиставити померкненню світу, як жити, — Анастасія помирає.

Євген не розумів ні батька, ні матері, не любив свого старшого брата, звісно, не сподіваючись, що той так рано помре... Але він любив свою молодшу сестричку Галю. Знав, що в неї розвивався туберкульоз на обличчі, але був упевненим, що сестричка переросте хворобу, вийде заміж і народить багато дітей, яких Євген любитиме.

Коли туберкульоз перекинувся на легені, він не вірив, просто не вірив, що сестра помре після брата й кузини. Але приїжджав кілька разів до Ананьєва, де жила мати, відколи пішла від батька.